

НОВЕЛІСТИКА ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ 1880–1890-х РОКІВ

Микола ЛЕГКИЙ

Проза 1880–1890-х років – складний у жанровому, стильовому, ідейно-тематичному, наративному вимірах художньо-естетичний історико-літературний феномен. Його складність визначається, по-перше, різноманітністю жанрів та жанрових форм, що їх оприявнює проза цього періоду. Так, вагому роль у літературному процесі відіграють історичний та соціально-психологічний роман (зокрема й хроніка) і повість – із достатньо глибоким філософським підтекстом, з аналізом економічних, соціально-політичних, межисоціальних та міжособистісних умов існування людини, із зануренням у її психіку, із новим, незнаним доти типажем, який представлений надзвичайно різноманітно (Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, О. Кониський, М. Старицький, І. Франко, Олена Пчілка, Б. Грінченко, В. Леонтович, О. Маковей, А. Чайковський, О. Кобилянська та ін.). Здобуває своє визнання виробничий роман (Франко), від романних і повістевих форм сепарується повістка¹ (Франко, Кониський, Н. Кобринська, інші письменники). Ще більшою різноманітністю форм відзначається мала проза: «класичні» оповідання, новела, нарис, образок тощо виявляють тенденції до жанрових дифузій (оповідання з ознаками новели й навпаки, белетризований нарис і т. ін.). Ба більше, у малій прозі (особливо 1890-х рр.) щораз яскравіше простежуються нахили до ліризації, втрати виразної фабули, фрагментарності та оригінального синтезу з іншими видами мистецтв, що зрештою призводить до утворення нових жанроформ – фрагмента, ескіза, шкідця, етюда, акварелі і т. д.; до символізації й інтелектуалізації (М. Коцюбинський, Кобринська, Кобилянська, В. Стефаник, Марко Черемшина, Л. Мартович, М. Яцків, О. Авдикович та ін.). «Старі» й «нові» жанри й жанроутворення у літературному процесі співіснують, нерідко утворюються в одночасі.

По-друге, українська проза 1880–1890-х років демонструє широкий спектр загальнолітературних стилів та індивідуальних творчих методів. Романтизм і готика, реалізм та натуралізм, імпресіонізм і неоромантизм, а також символізм, експресіонізм, сюрреалізм як течії модернізму витворюють неповторне обличчя письменства того часу. Характерно, що вести мову про домінуючу стильову ознаку прози зазначеного періоду не доводиться. Якщо в літературі 1880-х років ще переважають міметичні стилі й форми відображення «реальної дійсності» (реалізм, натуралізм), то письменство 1890-х з огляду на стилі творчості – своєрідний симбіоз напрямів, методів та творчих вирішень, у якому співіснують міметичні й неміметичні, «старі» й «нові», ті, що виникають як синтез протилежностей. Загальна стильова картина періоду детермінується також розвитком творчої індивідуальності окремо взятого письменника,

¹ Повістка – епічний, здебільшого прозовий жанр, за обсягом середній між оповіданням і повістю, з однолінійним сюжетом, фабула якого обмежена кількома епізодами з життя небагатьох персонажів, з доволі виразним наративним тлом (описами, відступами тощо). Особливо характерна для літератури XIX ст. (романтичної, реалістичної, натуралістичної).

еволюцією його творчості (далеко не завжди рівномірною й поступальною). Одна загальностильова система не обов'язково змінюється іншою, сказати б, за порядком черги: у прозі 1880–1890-х років співіснують і активно кореспондують між собою одразу декілька стильових творчих парадигм (романтизм, реалізм, натуралізм, модернізм із багатьма його філіаціями), причому і в контексті творчості окремого письменника, і в межах навіть одного художнього твору. Загально ж беручи, літературний процес 1880–1890-х рр. у мініатюрі відбив у собі генеральну тенденцію: рух від романтизму до модернізму.

По-третє, проза означеного періоду, як ніколи раніше, гостро актуалізувала проблему взаємодії «старого» й «нового» в літературі. Ще І. Франко на початку ХХ ст. («Старе й нове в сучасній українській літературі», 1904) виокремив у літературному процесі дві генерації, окреслив їхні ідейно-естетичні засади творчості, визначив їхніх представників². Проте в літературному процесі 1880–1890-х років взяли активну участь представники трьох літературних генерацій:

– старшої, котра ввійшла в літературу в минулі десятиліття і творчість якої визначала стильове обличчя літератури попереднього періоду (Ю. Федькович, П. Куліш, Ганна Барвінок, Д. Мордовець та ін., а також А. Свидницький, чий роман «Люборацькі» став артефактом допіру 1886 р.);

– середньої, чия творчість розквітла в означений період і поява та творче зростання якої порушили найбільш актуальні проблеми того часу (І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, І. Франко, М. Старицький, О. Кониський, Б. Грінченко, Олена Пчілка, Н. Кобринська та ін.);

– молодій, по суті, дебютантів на літературній арені; генерації, яка збагатила письменство новими творчими індивідуальностями, модерними пошуками й тенденціями (В. Стефаник, М. Коцюбинський, Марко Черемшина, М. Яцків, О. Кобилянська, О. Маковей, Л. Мартович та ін.).

Взаємодія між генераціями ферментувала творчий процес, нерідко стимулювала пошук оригінальної манери й техніки письма, сприяла збагаченню творчої палітри у загальній картині літературного процесу.

З огляду на ідейно-тематичний зміст української прози 80–90-х рр. ХІХ ст., по-четверте, найвиразнішими тенденціями є: а) щораз глибший зондаж у психологію людини; у творах переважної більшості письменників особистість поступово унезалежнюється від умов і обставин свого існування, натомість постає перед читачем як самодостатня в онтологічному вимірі постать, переміщуючись у центр виміру; б) значно збільшується питома вага філософських проблем, що порушуються в літературних текстах (тео- й антроподицея, танатософія, гносеологія, пошук особистістю гармонійних стосунків із іншою особистістю, соціумом, нацією, Трансцендентом).

По-п'яте, проза 1880-1890-х років відзначається широкою різноманітністю наративних способів та форм. Зберігає свої позиції виклад із авторським деміургізмом, який, однак, дедалі частіше поступається місцем суб'єктивному способу викладу (різноманітні форми «Я-оповідання», літературно-писемний наратив). Письменники видобувають нові можливості з давно випробуваної

² Франко І. Зібрання творів: У 50 томах. – К., 1981. – Т. 35. – С. 91–111.

«архаїчної» усноповідної манери викладу і водночас щораз то більше експериментують з найрозмаїтішими формами й виявами внутрішнього діалогу, техніками потоку свідомості, одностороннім діалогом. Література вчиться більш експресивно й пластично експлуатувати невербальні форми спілкування (міміку, жест, погляд).

Прозу означеного періоду творено кількома мовами: окрім української, ще російською (Мордовець, Куліш, Старицький), польською (Франко), німецькою (він-таки, Кобилянська, Є. Ярошинська).

Вагомі здобутки новелістики 80–90-х рр. XIX ст. у розробці традиційної для української літератури теми селянства. Твори О. Кониського, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Б. Грінченка, Панаса Мирного збагатили письменство чималою кількістю оповідань, в яких порушено найрізноманітніші проблеми українського села.

У некролозі «Олександр Яковлевич Кониський» (1901) Франко писав: «Ім'я Кониського тривко записане в історії нашої літератури. Як поет, новеліст, повістяр, драматург, біограф і популяризатор лишив він по собі довгий ряд праць, гідних уваги і задля таланту їх автора, й задля багатства життєвих обсервацій та чистоти української мови. Його плодючість була дуже велика; те, що досі надруковано, – то далеко не вся його літературна спадщина»³. Зібрання творів письменника у 4-х томах (Одеса – Ялта, 1899–1903) й донині залишається найповнішим, хоч далеко не всі художні, наукові, публіцистичні тексти до нього увійшли.

Кониський виношував задум написати цикл «З життя на селах. Фотографії», однак із задуманого циклу опублікував лише одне оповідання «**Завертка**» (1886), твір етнографічного спрямування, в якому виведено повір'я, звичаї й забобони селян. Сюжет оповідання «**Народна педагогія**» (1886) структуровано за допомогою так званого платонівського діалога, при якому досвідченіша особа (оповідач, котрий добре знає суспільні відносини на селі) викладає свої спостереження менш досвідченій (приїжджому з Петербурга чиновнику, вихідцю з України). Спостерігаючи за дитячими іграми, співрозмовники доходять висновку, що в тогочасному українському суспільстві відсутні «почуття волі, шаноби до людей, почуття моральне», адже через відсутність національної інтелігенції в народний організм ущеплено хворобливі бацили «лакейства, заздрості і всякої такої погані»⁴. В оповіданні «**Казенний млин (Розповідь Мартин Химуля)**» (1887), написаному в традиційній усноповідній формі викладу, теж ідеться про порядки на селі. Багатий старшина через млин мало не залишився у злиднях, проте у недбальстві при побудові млина і в його спаленні звинуватили персонажа-оповідача. «**Стельмахи**» (первісна назва «Брати Чепіги [фотографія з народного життя]», 1887) – оповідання з морально-дидактичним спрямуванням. Жодні, навіть жорстокі покарання, не відвернули братів Чепіг, добрих стельмахів і водночас віртуозних злодіїв, від злочинного ремесла. Лише розум і добре серце

³ Франко І. Олександр Яковлевич Кониський // Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у 50 т. – К., 2011. – Т. 54. – С. 275.

⁴ Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К., 1990. – С. 154.

священика спонукали одного з братів замислитися над способом життя й стати чесним господарем. Натомість в оповіданні **«Попові груші (Розповіла стара дячиха)»** (1887) з гіркою іронією подано зовсім інший тип стосунків між селянами й духовенством: зі слів оповідачки стає зрозуміло, що присланий на покуту з глибокої Росії священик так залякав малого Іванця (той струснув з його груші кілька плодів) пекельними муками, що спричинився до самогубства хлопчини.

Розлоге оповідання (повістка) **«Козарський ланок (З хроніки одного села на Україні)»** (1889) – своєрідний зріз суспільних відносин в українському селі. Священик Кузьма Гречаний, а разом з ним місцеві старшина, писар та сільський багатій Корній Сластьон плетуть інтриги проти збіднілого козака Наума Олешка з метою відібрати в нього невеликий шмат козарської (тобто козацької) землі. Олешко – тип сільського правдошукача, котрий уболіває за правду поміж людьми, бентежить від того, що «кривди багато у нас», але не відає, як зарадити лихові, а в пошуках правди не зупиняється навіть перед засланням у Сибір. За невгодного сільській верхівці Наума заступається хіба що учитель Ілія Коломієць, через що згідно з волею волосного начальства змушений перенестися в інше село. Твором Кониський демонструє цілковите безправ'я особистості в пореформеній Україні. Морально-етичну й соціальну проблематику порушено в оповіданні **«У “тісної баби”»** (1889). За допомогою сільського адвоката-«брехунця» запанілий син видурює в батька-селянина усе майно, а його самого спроваджує в острог, де той заживає смерті.

Слід зауважити, що в малій прозі Кониського конфлікти інколи вирішуються за допомогою анекдотичної ситуації, як-от в оповіданні **«Півнів празник (З вуст Дениса Гармаша)»** (1889): суперечка за землю між паном та селянами вирішується на користь останніх, коли хитрощі одного з селян зводять нанівець лихі наміри поміщика. В основу сюжету гумористичного оповідання **«Бугай»** (написане 1885, надруковане 1901) також покладено комічну ситуацію: сільська старшина, не зрозумівши написаного казенною мовою розпорядження начальства, наказала вибрати з-поміж парубків сільської громади... бугая. Є в доробку письменника й любовне оповідання з сільського життя – **«Пімста»** (1891), в якому парубок Максим мститься невірній дівчині, відтявши їй розкішну косу.

В основу сюжету повістки **«Баба Явдоха»** (1897) покладено конфлікт між молодою ще жінкою, котра, однак, вважає себе «бабою», і парубком Дмитром Походенком, який буцімто зайняв її землю. Підкупивши свідків, Явдоха подає на хлопця до суду, а суд виніс рішення відібрати землю ще й висікти парубка різками. Лише втручання мудрого діда Євмена вберегло Походенка од прилюдної екзекуції. Слід зауважити, що цей твір відрізняється з-поміж інших творів Кониського пластичністю малюнка, добре підібраним типажем, тонким гумором.

Незрідка письменник вдається до натуралістичних способів моделювання художнього світу, населяючи його патологічними типами й ставлячи їх в екстремально-експериментальні умови існування. Так, смерть чоловіка (горбатого Захарка) та загибель телиці (єдиної надії на прожиток) змусили німу

молодицю Наталку накласти на себе руки («**Хоча б була постаті дожала!** [Етюд з сільського життя]», 1898). Убога вдова Марина, не маючи за що поховати чоловіка, віддає багатій попаді в заставу свою вінчальну плахту, котра дісталася їй ще від бабусі («**За плахту**», 1900). Довідавшись, що попада продали її найдорожчий скарб, жінка у відчаї підпалює набите зерном гумно своєї кривдниці.

Ознаки психологізму притаманні оповіданню «**Хвора душа (Споминки баби Оришки Прядчихи)**» (1899). Спогади старої оповідачки снуються довкола постаті її чоловіка, котрий мав дивну звичку: в день звільнення з кріпацтва мусив виляяти якого-небудь пана. Ця звичка набула ознак психопатології – не здійснивши свого «обряду», Антін відчував важкі душевні муки. Навіть перед самісінькою смертю (вмер саме в день знесення кріпацтва) виганьбив свого кума, що його, одягнутого в жупан, прийняв за пана.

Мала проза О. Кониського розробляє не лише селянську тематику. У психологічному оповіданні з ознаками художнього фейлетону «**І ми – люде!**» (1882) виведено постать колишнього політичного засланця, народолюбця (очевидно, народника), а тепер – неблагонадійної особи, котра, перебуваючи під наглядом влади, прощається з минулим. Вийшовши «в люди», тобто потрапивши в товариство служителів російського офіційного режиму (поліцейстер, жандармські офіцери, генерали, попи), оповідач переживає муки сумління, що їх заливає горілкою. Від оповіді персонажа (твір написано від першої особи) віє гіркою іронією. В оповіданні «**Доля одного письменника**» (1887), написаного в формі спогадів, йдеться про трагічний життєвий шлях українського інтелігента-народолюбця, якому довелося пройти Сибір, а по засланні померти самотнім голодною смертю. Оповідач Іван Хуторний узагальнює: «Отака доля нашого письменника: живому – колючий терен, мертвому – розкішні квіти»⁵.

Про становище українського інтелігента в імперській Росії письменник веде мову за допомогою подорожнього нарису («**Антін Калина**», надр. 1881–1882). Оповідач заїздить на південь України, де в одному селі знайомиться з молодим лікарем Антоном Калиною, котрого за активну участь у громадсько-політичному житті арештовують і вивозять на заслання. Щоправда, дискусії й суперечки персонажів про майбутній політичний устрій Росії додають творові ознак ідеологічного оповідання. На засланні Антін взаємно закохується в дівчину Марину, але на перешкоді стає нове ув'язнення Калини: його переплутано з в'язнем-однофамільцем. Силует ката нашкіцено в нарисі «**Сікутор (З дорожніх заміток)**» (1899).

Наприкінці XIX ст. Кониський вдається до новітніх способів моделювання художньої дійсності, зокрема до фіксації вражень персонажів, до неміметичних сюжетів та мотивів. «**Ранком в Алуці**» (1896) – імпресіоністичний етюд у формі я-оповідання. Оповідач, який вночі працював над біографічним нарисом про Шевченка, на світанку милується морем та кримськими краєвидами. Поруч себе помічає постать Шевченка, відчуває на своїй голові його руку, чує його голос. Маємо тут справу з галюцинаторним видінням та з елементами містики.

⁵ Там само. – С. 217.

Оповідання Кониського здебільшого реалістичні, з елементами натуралізму й інших, новіших напрямів (імпресіонізму). Улюбленою для письменника є, все-таки випробувана в українській літературі усноповідна форма художнього викладу.